

Arayışlar

-İnsan Bilimleri Araştırmaları-

Yıl:6, Sayı:12, 2004

TÜRKÇE SÖZLÜK'TEKİ KISALTMA GRUPLARI

Abdurrahman ÖZKAN*

Abstract: In this article, groups of abbreviation in *Turkish Dictionary* have been examined. These groups of abbreviation have been considered under different titles with various forms in written sources.

Key Words: word group, group of abbreviation, Turkish Dictionary.

Zaman içinde ortaya çıkan kavramları karşılamak için yeni kelimelere ihtiyaç duyulur. Yeni kavramlara karşılık bulmak için dilin gücünden yararlanılır.

“Kavramlar, insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihin içinde yer eden ve bir soyutlamayla dile dönüşen yönüdür, göstergelerin gösterilen yanıdır.”¹

“Kendine özgü bir dili olan her toplum, doğadaki nesnelere, değişik durum ve olayların, hareketlerin anlatımı sırasında birtakım ses birleşimlerinden yararlanır; bu ses birleşimleriyle onları kavramlaştırır. Kimi zaman kendi kök ve ekleriyle türetmelere gider; kimi zaman ilgisi, benzerliği olan başka kavramlara dayanarak onlardan yaptığı aktarmalarla ad vermeye yönelir; böylece dildeki göstergeler oluşur. Bu göstergelerin birden çok göstergenin bir araya gelmesiyle yeni bir kavram ortaya koyması da olanaklıdır.”²

Yeni bir kavramı karşılamanın çeşitli yolları vardır: 1. Türetme, 2. Birleştirme, 3. Kalıplaşma, 4. Canlandırma, 5. Genel dilden yararlanma, 6. Halk ağızlarından yararlanma, 7. Yabancı dillerden yararlanma.³

* Yard. Doç. Dr., SDÜ Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Doğan Aksan, *Anlambilim-Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yay., Ankara 1998, s. 41.

² Doğan Aksan, *age.*, s. 30.

³ Hamza Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yay., Ankara 1991, s. 149-150; Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay., Ankara 2002, s. 308-318.

Türkçede yeni bir kavramı karşılamak için bu yolların her birinden az veya çok yararlanılmaktadır. Ancak yeni kavramları karşılama yollarının başında, “türetme” ve “birleştirme” gelmektedir.

Türkçede yeni kavramları karşılamaya ve yabancı kavramların aktarılmasına yarayan “birleştirme”ye Türkçenin en eski dönemlerinde bile rastlanmakta, bu anlatım biçiminin bugün Türkiye Türkçesinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Birleştirme yöntemi Türkçede işlek olarak kullanılmaktadır.⁴

“Birleştirme yolu, yeni bir kavramı karşılamak için iki veya daha fazla kelimeyi Türkçenin belirli kuralları içinde tek bir kavrama karşılık olacak şekilde yan yana getirmek veya birleştirmektir. Bu şekilde meydana getirilen kelimelere birleşik kelime adını vermekteyiz.”⁵

Birleşik kelimeler, birleştirme yolu kullanılarak değişik kelime grubu kalıplarında oluşturulmuş kelime gruplarıdır. Kelime gruplarının bir kısmı birleşik kelime oluşturmaya elverişlidir. Yeni kelime yapmaya elverişli olan bazı belirtme gruplarının isim görevinde kullanılan şekilleri birleşik isim hükmündedir. Belirsiz isim tamlaması, sıfat tamlaması, kısaltma grupları gibi kalıplarda yeni bir kavramı karşılamak için birleşik isim hükmünde olan birleşik kelimeler meydana getirilebilir.

Kısaltma grubu kalıbıyla birleşik kelime yapmak mümkündür. Değişik kalıplarla oluşturulan kısaltma gruplarının bir kısmı geçici olarak kullanılırken, bir kısmı ise kalıplaşarak birleşik isim hükmünde birleşik kelime oluşturur. Kısaltma grubu kalıbıyla meydana getirilen birleşik kelimeler sıfat, zarf ve isim olarak kullanılmaktadır.

Kısaltma grupları, çeşitli kelime grupları ve cümlelerden yıpranma ve kalıplaşma yoluyla ortaya çıkan ve her iki öge arasındaki bağlantıyı hâl ekleri veya iyelik eklerinin kurduğu kelime gruplarıdır. *İsnat grubu* (a. *iyelikli isnat grubu*, b. *iyeliksiz isnat grubu*), *yükleme (belirtme) grubu*, *yönelme grubu*, *bulunma grubu*, *uzaklaşma grubu*, *vasıta grubu*, *ilgi grubu* ve *kısaltmış (klişeleşmiş) yapılar* kısaltma gruplarıdır.⁶

Türkçe Sözlük'te de bazı kavramlar birleştirme yöntemiyle karşılanmıştır. Bunlardan bir kısmı kısaltma grubu kalıbıyla oluşturulan birleşik kelimelerdir. Bu çalışmada, Türk Dil Kurumu yayını olan *Türkçe Sözlük* (2 Cilt, 9. Baskı, Ankara 1998.)'teki kısaltma grubu kalıbıyla meydana getirilen birleşik kelimeler

⁴ Mustafa Özkan, “Türkçe’de Birleşik Kelimeler Sorunu”, *Tarih İçinde Türk Dili*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1997, s. 221.

⁵ Zeynep Korkmaz, “Birleşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, Ankara 1995, s. 633.

⁶ Kısaltma grupları hakkında geniş bilgi için bakınız: Abdurrahman Özkan, “Türkiye Türkçesinde Kısaltma Grupları”, *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları-*, Yıl: 6, S. 11, Isparta 2004, s. 127-144.

incelenmiştir. Madde başı ve madde içinde yer alan kısaltma grubu yapısındaki birleşikler incelemeye dahil edilmiştir.

Türkçe Sözlük'te isnat grubu, yönelme grubu, bulunma grubu, uzaklaşma grubu, vasıta grubu ve kısaltmış (klişeleşmiş) yapılara ait örnekler tespit edilmiştir. Türkçe Sözlük'teki değişik kısaltma grubu kalıbıyla meydana getirilen birleşik kelimelerin listesi aşağıya çıkartılmıştır.

I. Madde Başı Olanlar

1. İsnat Grubu

a. İyeliksiz isnat grubu

ayak yalın, baş açık, baş aşağı, başyukarı, günaydın, hayat dolu, tünaydın.

b. İyelikli isnat grubu

ağzı açık, ağzı bir, ağzı bozuk, ağzı gevşek, ağzı kalabalık, ağzı kara, ağzı kenetli, ağzı kilitli, ağzı pek, ağzı pis, ağzı sıkı, akidesi bozuk, akli evvel, akli sıra, akordu bozuk, aksanı bozuk, ardi sıra, arkası pek, arkası sıra, arkası yufka, ayarı bozuk, bağırkara, bağı yanık, bağı yufka, bahtı açık, bahtı kara, baldırı çıplak, baldırıkara, başı açık, başı bağlı, başıboş, başıboşluk, başıbozuk, başıbozukluk, başı devletli, başı dimdik, başı dinç, başı dumanlı, başıkabak, başı yumuşak, beli bükük, beşbirlik, beşbiryerde, boynu bükük, boynu eğri, canı pek, canı tatlı, canı tez, cebi delik, çenesi düşük, çenesi kuvvetli, damarı bozuk, derisi dikenliler, dili bozuk, dili tutuk, dili uzun, dili yatkın, dili zifir, dini bütün, dümeni eğri, eli açık, eli ağır, eli bayraklı, eli boş, eli böğründe, eli çabuk, eli geniş, eli hafif, eli maşalı, eli selek, eli sıkı, eli sopalı, eli uz, eli uzun, eli yatkın, eli yordamlı, ensesi kalın, eteği düşük, evi sırtında, fiili bozuk, geçmişi kandilli, geçmişi kınalı, gelişigüzel, gönlü bol, gönlü gani, gönlü kara, gönlü tok, gönlü zengin, gözü aç, gözü açık, gözü bağlı, gözü dışarıda, gözü kapalı, gözü kara, gözü keskin, gözü pek, gözü sulu, gözü tok, günü birliğine, günü birlik, havsalası geniş, içi dar, içi geniş, içi tez, ipi çürük, ipi kırık, işi duman, işi tıklarında, işkembesi geniş, kafası boş, kafası bulutlu, kafası çatlak, kafası dumanlı, kafası iyi, kafası kıyak, kafası kontak, kafası küflü, kafası örümceklili, kafası tembel, kalbi kırık, kalbi temiz, kanı ayaklı, kanı bozuk, kanı sıcak, kapısı açık, karısı ağzılı, karısı köylü, karnı aç, karnı burnunda, karnı geniş, karnıkara, karnıyarık, keyfi yerinde, kıcı kırık, kolu uzun, kulağı delik, kulağı tıkalı, kuskunu düşük, künyesi bozuk, mayası bozuk, mezhebi geniş, niyeti bozuk, osuruğu cinli, ölüsü kandilli, ölüsü kınalı, önü sıra, paçası düşük, perdesi sıyrık, perdesi yırtık, peşi sıra, sapı silik, sarığı burma, sırtıkara, sırtı pek, sırtı yufka, sınırları kuvvetli, sınırları zayıf, sofrası açık, süngüsü düşük, sütü bozuk, tabanıyarık, tezkiyesi bozuk, tuzu kuru, tüyü bozuk, ufku dar, ufku geniş, uğuru açık, uykusu ağır, uykusu hafif, üstü kapalı, yanıkara, yanı sıra, yıldızı dişi, yıldızı düşük, yolu açık, yuları eksik, yüreği dar, yüreği delik, yüreği dolu, yüreği geniş, yüreği katı, yüreği pek, yüreği temiz, yüreği yanık, yüreği yaralı, yüreği yufka, yüzü ak, yüzü asık, yüzü kara, yüzükoyun, yüzü pek, yüzü sıcak, yüzü soğuk, yüzü yerde, yüzü yumuşak.

2. Yönelme Grubu

cana yakın, cana yakınlık, dışa dönük, dışa dönüklük, dışa vurum, dışa vurumcu, dışa vurumculuk, eline çabuk, etine dolgun, gerçeğe aykırı, gerçeğe aykırılık, gerçeğe uygunluk, güne doğrulum, halka dönük, ışığa doğrulum, ışığa göçüm, içe bakış, içe dönük, içe dönüklük, içe kapanık, içe kapanıklık, içe yöneliklik, işe uygun, işe yarar, kapsamına alma, kayda değer, kendine has, kendine mahsus, kendine özgü, kıyasa muhalefet, kişiye özel, koltuğa girme, kurala aykırı, kurala aykırılık, kültüre alma, makabline şamil, neme gerek, neme lâzım, neme lâzımcı, neme lâzımcılık, neme yönelim, nev'i şahsına münhasır, soya çekim, sözüne sahip, tüme varım, usa vurma, uza devim, uza duyum, yere doğrulum, yere yönelim, yuvaya dönüş, yüze gülücü, yüze gülücülük, yüze soğurma, zata mahsus.

3. Bulunma Grubu

elde bir, yerinde vuruş, yüzde yüz.

4. Uzaklaşma Grubu

açıktan tayin, ağızdan dolma, baştankara, baştankaragiller, baştan savmacı, baştan savmacılık, elden düşme, içten evlilik, içten pazarlıklı, kafadan bacaklılar, kafadan kontak, karından ayaklılar, karından bacaklılar, kendiliğinden üreme, kıçtan bacaklı, kıçtankara, kökten çiçekli, kökten dinci, kökten dincilik, kökten sürme, kulaktan dolma, kümeden düşme, sonradan görme, sonradan görmelik, sonradan görmüş, sonradan görmüslük, tepeden inme, tepeden inmecilik, tepeden inmecilik, tümünden gelim, yandan çarklı, yeniden kurma, yeniden tasarımı, yeniden yapılanma, yerden bitme, yerden selâm, yerden temenna, yerden yapma, yerinden yönetim.

5. Kısaltılmış (Klişeleşmiş) Yapılar

a. isim + isim+yönelme hâli eki

alt alta, art arda, baş başa, biz bize, burun buruna, bütün bütüne, çığlık çığlığa, diz dize, el ele, erkek erkeğe, göğüs göğüse, göz göze, iç içe, kaçan kaçana, kadın kadına, kapan kapana, karşı karşıya, kendi kendine, kıran kırana, kol kola, koyun koyuna, kucak kucağa, kulak kulağa, kuru kuruya, nefes nefese, omuz omza, peş peşe, saç saça, sıkı sıkıya, sırt sırta, soluk soluğa, uç uca, uzun uzadıya, üst üste, yanak yanağa, yan yana, yarı yarıya, yüz yüze.

b. isim+uzaklaşma hâli eki + isim+yönelme hâli eki

açıktan açığa, ağızdan ağıza, akşamdan akşama, arkadan arkaya, baştan başa, baştan sona, bir boydan bir boya, birdenbire, boydan boya, daldan dala, derinden derine, doğrudan doğruya, elden ele, gizliden gizliye, günden güne, içten içe, inceden inceye, iyiden iyiye, karşıdan karşıya, kucaktan kucağa, kulaktan kulağa, nereden nereye, tepeden tırnağa, uçtan uca, ufaktan ufağa, uzaktan uzağa, üçten dokuza, yediden yetmişe, yeniden yeniye, yıldan yıla.

c. isim+iyelik eki + isim+iyelik eki+yönelme hâli eki

ardı ardına, boşu boşuna, darı darına, gücü gücüne, günü gününe, harfî harfine, kelimesi kelimesine, kılı kılına, kıtı kıtına, körü körüne, kuruşu kuruşuna,

noktası noktasına, peşi peşine, pisi pisine, saati saatine, sığağı sığağına, tamamı tamamına, tamı tamına, tıpi tıpına, ucu ucuna, zoru zoruna.

ç. isim+yönelme hâli eki + isim

başa baş, bire bir, dara dar, göze göz, kaça kaç, kısasa kısas.

d. isim + isim+iyelik eki+yönelme hâli eki

başlı başına, tam tamına, yerli yerine.

e. isim + isim+iyelik eki+eşitlik hâli eki

boylu boyunca

f. isim+uzaklaşma hâli eki + isim

baştan aşağı

g. isim + isim+iyelik eki+bulunma hâli eki

yerli yerinde

II. Madde İçi Olanlar⁷

1. İsnat Grubu

a. İyeliksiz isnat grubu

akıl terelelli, ana baba bir, ana bir, baba ayrı, boy bos yerinde, kapı baca açık, kapı baca kilitli, kelle kulak yerinde, kılık kıyafet köpeklere ziyafet, surat bir karış, yaka bir tarafta, paça bir tarafta.

b. İyelikli isnat grubu

adı belirsiz, adı üstünde, ağzı burnu yerinde, ağzı havada, ağzı teneke kaplı, akli başında, akli tam ayar, alı al, moru mor, alını açık yüzü ak, altı kaval, üstü şişhane, anası kılıklı, anası sarımsak, babası soğan, anası turp, babası şalgam, anası yerinde, araları iyi, ayağı düzgün, ayağı uğurlu, ayağı üzengide, başı belâda, başı dertte, başı kalabalık, başı önünde, başı yerde, başı yukarda, bir dudağı yerde bir dudağı gökte, bir eli yağda bir eli balda, boynu eğri, buğusu üstünde, burnu büyük, burnu havada, burnu kaf dağında, canı cebinde, canı cehenneme, canı sikkın, çamuru karnında, çiçeği burnunda, çiçeği burnunda, çiçeği burnunda, çamuru karnında, dağarcığı yüklü, darısı başına, dili bir karış, dili kılıçtan keskin, dili pabuç kadar, dini bir uğruna, dini imanı para, dört başı mamur, dumanı üstünde, eli ayağı bağlı, eli kolu bağlı, eli koynunda, eli kulağında, eli şakağında, eli yatkın, eli yüzü düzgün, eteği belinde, eti budu yerinde, göbeği biriyle bağlı, göbeği biriyle beraber, gönlü yaralı, gözleri çekik, gözleri ışık içinde, gözleri ışıklı, gözü dönesi, gözün aydın, gözü üstünde, günahı boynuna, hatırı sayılır, içi alaylı, dışı kalaylı, içi çifit çarşısı, içi dışı bir, kafası sersem sepet, kantarı belinde, karnı tok, karnı tok sırtı pek, kerameti kendinden menkul, keyfi yerinde, kulağı kırıste, lakırdısı az, ne idiği belirsiz, neşesi yerinde, öfkesi burnunda, özrü kabahatinden büyük, saçı bitmedik,

⁷ Hem madde başında hem de madde içinde yer alan aynı kısaltma gruplarına sadece *madde başı olanlar* kısmında yer verilmiştir.

saçı uzun aklı kısa, sözü sohbeti yerinde, suratı bir karış, suyu hürmetine, tahtası eksik, vebali boynuna, yüreği ağzında, yüzü suyuna, yüzü yerde, yüzünün derisi kalm.

2. Yönelme Grubu

açığa alma, ağzına lâıyk, ağzına sağlık, ahde vefa, akla yakın, akla yatkın, akla zarar, akla ziyan, Allah'a (bin) şükür, anasından doğduğuna pişman, başına buyruk, bin derde deva, böyle başa böyle tıraş, canına düşkün, canına minnet, canına rahmet, deliye her gün bayram, dile destan, dile kolay, diline sağlık, dillere destan, diş dokunur, doğduğuna bin pişman, eski ağza yeni taam, eski köye yeni âdet, evlere şenlik, fülüsühmere muhtaç, gırtlığına düşkün, huyu huyuna suyu suyuna uygun, kamburun üstüne kambur, kelbaşa şimşir tarak, kesenize bereket, köküne kibrit suyu, nefesine düşkün, ömre bedel, ömrüne bereket, paraya düşkün, size ömür, sizlere ömür, suyuna tirit, şeytan kulağına kurşun, tabana kuvvet, uçkuruna sağlam, üstünüze afiyet, üstünüze sağlık, üstünüze şifalar, üzerinize afiyet, zemin ve zamana uygun.

3. Bulunma Grubu

arada bir, ayda yılda bir, denizde kum, onda para, devede kulak, ikide bir, iş başında eğitim, on parmağında on hüner, on parmağında on kara, on parmağında on marifet, solda sıfır, yükte hafif pahada ağır.

4. Uzaklaşma Grubu

anadan doğma, anadan görme, baştan savma, bedavadan ucuz, dağdan inme, dededen kalma, dostlar başından irak, dünden hazır, dünden razı, elden vefa, zehirden şifa, evlerden irak, evlerden uzak, felekten bir gün, günlerden bir gün, haddinden fazla, içinden pazarlıklı, iki iyilikten biri, iki rahmetten biri, lüzumundan fazla, pabuçtan aşağı, sonradan olma, sudan ucuz, uzaktan merhaba.

5. Vasıta Grubu

el elle tutulur, tam maaşla emekli, tam maaşla tekaüt, yedi düvelle barışık.

6. Kısalım (Klişeleşmiş) Yapılar

a. isim + isim+yönelme hâli eki

adam adama, ağız ağıza, alt alta üst üste, borda bordaya, can cana, baş başa, dip dibe, dirsek dirseğe, kafa kafaya, saç saça baş başa.

b. isim+uzaklaşma hâli eki + isim+yönelme hâli eki

alttan alta, babadan babaya, babadan oğula, bayramdan bayrama, bir baştan bir başa, bir günden bir güne, bir uçtan bir uca, bugünden yarına, büyükten büyüğe, dünden bugüne, geriden geriye, nesilden nesile, sabahtan akşama.

c. isim+iyelik eki + isim+iyelik eki+yönelme hâli eki

boku bokuna, boyu boyuna, huyu huyuna, dengi dengine, elifi elifine.

ç. isim+yönelme hâli eki + isim

bugüne bugün, dişe diş, eğriye eğri doğruya doğru, kana kan.

d. isim + isim+iyelik eki+yönelme hâli eki

dar darına, tıpkı tıpkısına.

e. isim + isim+bulunma hâli eki

el elde baş başta

f. isim+iyelik eki+yönelme hâli eki + isim

üstüne üstlük

Kısaltma grubu kalıpları içinde isnat grubunun birleştirme için daha yaygın kullanıldığı görülmüştür. Kısaltma gruplarının unsurlarının genellikle birer kelimedenden oluştuğu, ancak bazı örneklerde unsurlardan birinin veya ikisinin bir kelime grubu olduğu tespit edilmiştir. Her iki unsuru da kısaltma grubundan oluşan ikilemeler de listeye alınmıştır. *Türkçe Sözlük*'te geçen kısaltma gruplarının sayısı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

	Madde başı	Madde içi	Toplam
İsnat grubu	7 + 195	10+92	304
Yönelme grubu	55	48	103
Bulunma grubu	3	11	14
Uzaklaşma grubu	40	23	63
Vasıta grubu	---	4	4
Kısalmiş yapılar	38+30+21+6+3+1+1+1=101	9+13+4+4+2+1+1=34	135
Toplam	401	222	623

Özet: Bu makalede *Türkçe Sözlük*'teki kısaltma grupları incelenmiştir. Kısaltma grupları, çeşitli kelime grupları ve cümlelerden yıpranma ve kalıplaşma yoluyla ortaya çıkan kelime gruplarıdır.

Anahtar kelimeler: kelime grubu, kısaltma grubu, Türkçe Sözlük.